

ПРАГМАТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЧАСТИН МОВИ В ЛІНГВОСЕМІОТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Юрій Ситько

Кандидат філологічних наук, доцент, докторант,
кафедра загального і порівняльного мовознавства та новогрецької філології,
Київський національний лінгвістичний університет,
03680, Київ-150, вул. Велика Васильківська, 73, к. 717, e-mail: yurii.sitko@gmail.com

UDC: 81-139

ABSTRACT

The definition of how categorical meaning inherent to parts of speech relates to extra-linguistic and linguistic phenomenon remains a pressing issue when it comes to parts of speech theory. The article explores conceptualization, the nature of connections between the categorical meaning, extra-linguistic and linguistics phenomenon.

Key words: parts of speech, pragmatism, sign, semiotics.

Актуальною проблемою теорії частей речі являється проблема определения отношения категориального значения, присущего частям речі к внеязыковым и языковым явлениям. Постоянное установление взаимосвязей между ними мы называем концептуализацией, предварительному определению задач исследования которой посвящена статья.

Ключевые слова: части речі, прагматизм, знак, семиотика.

Поняття частини мови є спільним для абсолютної більшості граматичних концепцій. За традицією, поняття частини мови використовується як засіб впорядкування граматичних категорій мови та узгодження їх з лексичними класами лексем. Таке розуміння чудово відображається класичним визначенням частини мови як лексико-граматичної категорії слів. Воно є традиційним і притаманне шкільним граматикам, які орієнтовані в першу чергу на опис мови з метою її викладання, часто як іноземної. Крім того уявлення про частину мови як про категорію, тобто множину номінативних одиниць, реалізувалося в позитивістськи орієнтованих граматичних концепціях (фортунатівська школа, зокрема М.М.Петерсон, американський дескриптивізм), у чому відбивалося повне нехтування ментальним субстратом та механізмами мови. Традиційна теорія частин мови чудово узгоджується зі структуралістськими дослідженнями мови «в собі і для себе». Проте, так витлумачені частини мови перетворюються на групи слів з «загальним значенням, яке відвернутим від лексичних і граматичних категорій» [17, с. 453]. Такий підхід запанував у радянському мовознавстві з легкої руки І.Сталіна після 1950 р. Після падіння марксизму як основної державної ідеології вітчизняні гуманітарні науки опинилися на роздоріжжі, оскільки марксистський матеріалізм з його гносеологією безпосереднього пізнання світу втратив підтримку і популярність, а повсякденний досвід вказує на те, що зустрічаються явища, які цілком не зводяться до матеріальних відчуттів.

«Падіння» марксизму веде до запозичення розповсюдження різного роду ідеалістичних уявлень, де на місце матеріалізму виходять різного роду спекулятивні тези, які безпосередньо не підтверджуються досвідом.

В цій ситуації ми бачимо можливість виходу в поверненні до ідей трансценденталізму та критицизму І.Канта, який в останні роки розробляється у функціональнопрагматичній методології гуманітарних наук. Функціональний прагматизм має свою історію і у лінгвістиці [18; 20], і у інших гуманітарних дисциплінах. Тому перейдемо до опису основних принципів функціонального прагматизму та вкажемо на його прояви у поглядах лінгвістів і вчених інших галузей гуманітарного знання на підставі вказаних досліджень.

Об'єктом лінгвістики є мовна діяльність людини як складова його комунікативно-семіотичного досвіду. Усі інші семіотичні форми досвіду розглядаються в рамках цієї методології винятково через призму людського досвіду.

Послідовне розведення трансценденції й чуттєвого досвіду відбите в Бодуэна в термінах церебрація й фонація, у Виготського – у понятті знака як об'єднання функцій спілкування й узагальнення, у Соссюра – у білатеральній концепції знака, у прагців – у вичленюванні двох основних функцій мови: експресивної (встановлення відносин між трансценденцією і чуттєвістю) і комунікативної (встановлення відносини з іншими індивідами через чуттєвий досвід).

Апперцепція чуттєвого досвіду в мовознавстві реалізується в поняттях синтагматичного потоку сигнального мовлення в часі (звукове мовлення) або просторі (письмове мовлення).

Трансцендентальне поняття субстанції в психології Виготського осмислюється як система свідомості й пам'ять, а в лінгвістиці як система (стан) мовних знаків і моделей. Поняття процесу Бодуен осмислював як мовне мислення, Виготський – як мовленнєве мислення, Соссюр – як мовлення (подію), Щерба – як мовну діяльність. Поняття відносини як субстрату субстанції інтерпретувалося Крушевським у поняттях асоціації подібності й суміжності мовних одиниць. Прагці інтерпретували поняття відносини як структуру. При цьому відносини субстанцій можна розглядати як язикову парадигматику й синтагматику, а відносини процесів – як причинно-наслідкові структурні зв'язки мовних процедур.

Мовна діяльність – доцільна й цілеспрямована. Це сукупність функцій-цінностей. Основна характеристика будь-якого мовного або мовного явища – релевантність (значущість). Мова – прагматична рольова (потенційна) функція (система засобів вираження й комунікації), мовна діяльність – реалізація мови з комунікативно-експресивною метою, а мовні продукти (висловлення, тексти) – реалізаційні функції-сліди, цінність яких полягає в можливості їх сигнально-почуттєвої конкретизації. Від такого дещо догматичного викладу методологічних засад функціонального прагматизму ми можемо повернутися до розгляду частин мови.

Функціональний погляд на частини мови сягає своїм корінням античної граматичної традиції (від Олександрійської граматичної школи). Поняття частини мови у сучасній лінгвістиці є спадком філософських уявлень Аристотеля, в яких мова ще не виділялася як окремий самостійний об'єкт рефлексії. Через це в історії філософії мови та мовознавства простежується тенденція зв'язувати явища мовної діяльності людини з більш широким колом семіотичної діяльності (проблеми якої стояли не тільки перед де Соссюром, але і перед усією традицією схоластики, а особливо – «другої схоластики» на чолі з Франциско Суаресом) та усім людським досвідом (ідеї Р.Декарта, В.Лейбніца, І.Канта та німецької класичної філософії).

Функціонально орієнтовані граматики демонструють інтуїтивне розуміння зв'язку між частинами мови як лексико-граматичними класами слів та членами речення, як синтаксичними функціями слів і словоформ в реченні. Такий підхід висуває на передній план проблематику опису механізмів функціонування мови та мовлення та передбачає погляд на частини мови як на окремий тип мовних моделей, які виконують функції структурування мовної картини світу та її трансляції в мовленнєвих синтаксичних структурах процесі комунікації (див [1, 2, 9, 10, 21, 22, 25]). Саме функціональний підхід ми вважаємо продуктивним для прагматичної інтерпретації системи частин мови.

Разом з тим лінгвістичне тло поняття частини мови ставить питання про узгодження сучасних наукових надзвичайно докладних та розгалужених уявлень «лінгвістичної» картини світу з філософською проблематикою, без чого уявлення про мовну систему «висить у повітрі», слабо взаємодіючи, наприклад, з «ментальною» картиною світу. Лінгвістика має докладне уявлення про мовні одиниці, про їх взаємини у мові та мовленні; у рамках психолінгвістичного проекту проводяться дослідження психічного субстрату мовної здатності. «Мовна» метафора мала наслідком потужну спадщину структуралізму у літературознавстві, культурології та соціальних науках тощо. Проте ми не маємо цілісного уявлення (здаємо численні дискусії щодо гіпотези Сепіра-Уорфа) про зв'язок та впливи між людською картиною світу та картиною світу людської мови, які не можна ототожнити.

Лінгвістична література щодо частин мови налічує тисячі найменувань, проте традиційно в ній частини мови розглядаються як засіб узагальнення та впорядкування морфо-

логічних категорій, що певним чином (в різних концепціях по-різному) корелює з семантикою, якій приписується статус категоріальної (сюди ж відносяться поняттєві категорії О.Есперсена та І.І.Мещанінова, ономаціологічні категорії М.Докуліла). Певний прорив представляє ідея Е.С.Кубрякової про розгляд частин мови з ономаціологічної точки зору [11]. Проте загальною рисою відомих нам праць є невизначеність щодо онтологічного і гносеологічного статусу змісту позначуваного частинами мови, що робить вирішення проблеми дещо асиметричним.

Ми вважаємо, що продуктивним був би розгляд частин мови як одного з механізмів узгодження позамовного досвіду з мовним досвідом, що дозволило би пояснити феномени кодування та декодування довербальної і поствербальної інформації у вербальні сигнали, що постійно супроводжує комунікацію. Це ставить низку проблем, які не можна вирішити без з'ясування природи засад, що лежать в основі людської картини світу та мови як її елемента. Така постановка проблеми має два важливі наслідки.

По-перше, обмежує та підпорядковує мовну діяльність людської діяльності як її складову частину, чим долає «мовну» метафору структуралізму і постмодернізму як своєрідного розвитку останнього.

По-друге, уявлення про мовну діяльність як частину людського досвіду вимагає опису універсальних апріорних засад, що формують досвід та мовну діяльність. Введення ідеї апріорних універсалій значно ускладнює систему, проте це ціна за долання релятивізму в описі об'єкта. Слід зазначити, що встановлення універсалій повинно мати дедуктивний, а не індуктивний характер, оскільки індуктивний спосіб потребує обробки занадто великої кількості матеріалу. Дедукція універсалій досвіду як апріорних категорій досвіду проведена І.Кантом, що залишає лише завдання вирішення методологічних проблем застосування кантового критицизму до сучасних лінгвістичних знань. Отже, філософським джерелом пропонованого дослідження ми бачимо трансценденталізм І.Канта, головною рисою якого є уявлення про суто ментальний статус досвіду, який визначається апріорними категоріями, що є універсальними для людства.

Апріоризм Канта є філософським підґрунтям ідеї інтерсуб'єктивного характеру досвіду (ці ідеї в останні десятиріччя активно розвивали К.Аппель та Ю.Хабермас), котрий є підставою для пояснення феномену комунікації і можливості зіставляти значення та смисл, що вкладаються в мовлення мовцем, зі значенням та смислом, які співпороджуються слухачем.

Ідеї І.Канта сильно вплинули на семіотичну концепцію Ч.С.Пірса (особливо ранніх періодів [14]), яка описує знакові відносини між універсальними формами досвіду, що описані І.Кантом. Семіотика Ч.С.Пірса встановлює складні (як парадигматичні, так і синтагматичні) відносини між видленими десятьма класами знаків. Це дозволяє встановлювати не тільки системно-ієрархічні, але і структурно-функціональні зв'язки між знаками. Оскільки мова за своєю сутністю є знаковим утворенням, семіотика Ч.С.Пірса є другим філософським джерелом пропонованого дослідження.

Зауважимо, що і ідеї І.Канта, і ідеї Ч.С.Пірса стали підґрунтям для багатьох філософських розвідок (згадаймо, наприклад концепції Е.Касірера та Ч.У.Моріса), проте вони попри свою менталістичну та семіотичну спрямованість не застосовувалися до лінгвістики. Ми вважаємо, що так сталося переважно через екстранакові причини.

В основу функціонально-прагматичного дослідження покладається гіпотеза про те, що, по-перше частина мови з семіотичного боку є троїстим відношенням між апріорною та апостеріорною інформаціями індивідуального мислення і категоріями уявлень про суспільно значущі сигнали, а по-друге, зі структурно-функціонального боку частина мови є метамоделлю, яка регулює функціонування номінативних мовних одиниць в мовній діяльності та обслуговує як породження мовлення, так і породження мови (мовних одиниць та моделей). Так витлумачена частина мови має певні обмеження свого застосування, які зазвичай відображаються принципами виділення частин мови (семантичний, морфологічний та синтаксичний).

Узагальнюючи, зазначимо, що сучасна наука потребує подолання постмодерністських тенденцій та ментально-орієнтованого опису досвіду взагалі та мовної діяльності зокрема. Дослідження семіотичних механізмів позначення найзагальніших класів позамовної картини світу мовними засобами може наблизити лінгвістику до вирішення питання про характер зв'язку мови та мислення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики / Владимир Григорьевич Адмони. – М.: Наука, 1988. – 238 с.
2. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики (на материале русского языка) / Александр Владимирович Бондарко. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
3. Джеймс У. Введение в философию; Рассел Б. Проблемы философии / Уильям Джеймс, общ. ред., послесл. и примеч. А.Ф. Грязнова. – М.: Республика, 2000. – 315 с.
4. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале русской прозы XIX – XX вв.) / Михаил Яковлевич Дымарский. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 328 с.
5. Жаботинская С. А. Концептуальная модель частеречных систем: фрейм и скрипт / С.А. Жаботинская // Когнитивные аспекты языковой категоризации. Сборник научных трудов – Рязань: Рязанский гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина, 2000. – С. 15 – 21.
6. Жинкин Н. И. О кодовых переходах во внутренней речи / Николай Иванович Жинкин // Вопросы языкознания. – 1964. – № 6. – С. 26-38.
7. Иванов Вяч. Вс. Типология языков бассейна Амазонки. Числительные и счет / Вячеслав Всеволодович Иванов // Вопросы языкознания. – 2005. – № 5. – С. 3-10.
8. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках / Иммануил Кант; Ин-т философии РАН. – М.: Наука, 2001-2006. – Т. 2: Критика чистого разума: в 2 ч. Ч. 1 / под ред. Б. Бушлинга, Н. Мотрошиловой. – 2006. – 1081 с.
9. Кацнельсон С. Д. Категории языка и мышления: Из научного наследия / Соломон Давидович Кацнельсон. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 864 с.
10. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / Соломон Давидович Кацнельсон. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
11. Кубрякова Е. С. Части речи в ономаσιологическом освещении / Елена Самойлова Кубрякова. – М.: Наука, 1978. – 114 с.
12. Лещак О.В. Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики / Олег Владимирович Лещак. – Тернополь: Підручки і посібники, 1996. – 446 с.
13. Паршин П. Б. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века / Павел Борисович Паршин // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 19-42.
14. Пирс Ч. С. Начала прагматизма. Том 1 / Чарльз Сандерс Пирс, пер. с англ., предисл. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина. – СПб.: Лаборатория Метафизических Исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 320 с.
15. Пирс Ч.С. Начала прагматизма. Том 2. Логические основания теории знаков / Чарльз Сандерс Пирс, пер. с англ. В. В. Кирющенко, М. В. Колопотина, послесл. Сухачева В. Ю. – СПб.: Лаборатория Метафизических Исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – 352 с.
16. Поппер К. Логика и рост научного знания: Избранные работы / Карл Раймунд Поппер, сост., общая ред. и вступительная ст. В. Н. Садовского. – М.: Прогресс, 1983. – 606 с.
17. Русская грамматика. Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология / Н. Ю. Шведова (гл. ред.). – М.: Наука, 1980. – 784 с.
18. Ситько Ю. Л. Бытование функционально-прагматической методологии в отечественном языкознании 60-х годов XIX века I-ой половины XX века (на примере понятия части речи) / Юрий Леонидович Ситько. – Севастополь: Рибест, 2007. – 146 с.
19. Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения (семиологическая грамматика) / Юрий Сергеевич Степанов. – М.: Наука, 1981. – 361 с.
20. Лещак О. В. Методология функционального прагматизма и структурно-функциональная лингвистика. попытка демифологизации взглядов И. Канта, В. Джемса и Ф. де Соссюра / Олег Владимирович Лещак // Studia Methodologica. Вип. 17. – Тернопіль: Підручки і посібники, 2006. – С. 41-71.

21. Филлмор Ч. Дело о падеже / Чарльз Филлмор, пер. с англ. Е.Н.Саввиной // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск X. Лингвистическая семантика / Сост., общая ред. и вступ. статья В. А. Звегинцева. – М.: Прогресс, 1981. – С. 369 – 495.
22. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь / Чарльз Филлмор, пер. с англ. Б.Ю.Городецкого // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск X. Лингвистическая семантика / Сост., общая ред. и вступ. статья В. А. Звегинцева. – М.: Прогресс, 1981. – С. 496 – 530.
23. Хоккетт Ч. Ф. Проблема языковых универсалий / Чарльз Френсис Хоккетт, пер. с англ. Е. Л. Гинзбурга и В. З. Санникова // Новое в лингвистике. Выпуск V (Языковые универсалии) / Пер. с англ. под ред. и с предисл. Б. А. Успенского. – М.: Прогресс, 1970. – С. 45-76.
24. Хомский Н. Несколько методологических замечаний о порождающей грамматике / Ноам Хомский // Вопросы языкознания. – 1962. – № 4.– С. 110-122.
25. Чейф У. Л. Значение и структура языка / Уоллес Чейф, пер. с англ. Г.С.Щура, послесл. С.Д.Кацнельсона. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.
26. Шмелёва Т. В. Семантический синтаксис : текст лекций / Татьяна Виторована Шмелёва. – Красноярск: Изд-во КГУ, 1988. – 54 с.